

Anna Kochman-Mikołajczyk

Ewolucja wybranych nazw człowieka w języku polskim

Językoznawstwo : współczesne badania, problemy i analizy językoznawcze 1, 39-60

2007

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Anna Kochman-Mikołajczyk

Ewolucja wybranych nazw człowieka w języku polskim

Przedmiotem niniejszego artykułu jest rozwój językowy wyrazów dotyczących nazw człowieka w różnych okresach jego życia.

Przedstawienia ewolucji wybranych wyrazów dokonam poprzez ich analizę etymologiczną i semantyczną w ujęciu diachronicznym.

Poprzez analizę wybranych nazw człowieka oraz odtwarzanie ich historii na gruncie głównie języka polskiego, zamierzam znaleźć uzasadnienie dla procesu kształtowania się obecnej postaci konkretnych form wyrazowych, w odpowiednich momentach rozwoju wyrazów, jak również ewolucji ich znaczenia semantycznego.

Głównym celem niniejszego opracowania jest wydobycie z prezentowanych zmian językowych wspólnych tendencji ewolucyjnych i ocena ich celowości i stabilizacji funkcjonalnej współczesnych postaci wyrazów.

Potrzebę przeprowadzenia takiej analizy motywuję koniecznością zbadania rozwoju nazw człowieka na przestrzeni dziejów z uwzględnieniem ich zmian semantycznych, powstających w związku ze zjawiskami charakterystycznymi dla płci i wieku człowieka.

Materiałem badawczym są wybrane wyrazy i ich postacie fonetyczne i morfologiczne od domniemanych form prasłowiańskich poprzez figury staropolskie, aż do postaci współczesnych, badanych na gruncie języka polskiego, niekiedy z odwołaniem się do form z innych języków słowiańskich, w celu potwierdzenia zachodzenia odpowiednich procesów językowych na gruncie szerszym niż polski.

Podstawą materiałową są słowniki języka polskiego, z których to dokonywałam ekscerpcji przykładów na potrzeby egzemplifikacji konkretnych użyć badanych w niniejszym artykule wyrazów. Słownikami tymi są (aby uczynić korzystanie z przypisów czytelniejszym, dla wymienionych tu słowników, z których, obszerne, ale niezbędne dla całości wyводу dane przytaczane są w tym artykule, wprowadzam skróty, które podaję po myślniku):

1. Słowniki etymologiczne języka polskiego:
  - a. *Słownik etymologiczny języka polskiego* Aleksandra Brücknera, Warszawa 1957 – SłB
  - b. *Słownik etymologiczny języka polskiego* pod red. Franciszka Sławskiego, Kraków 1952–1956 – SłSł, t. 1–5
  - c. *Etymologiczny słownik języka polskiego* Andrzeja Bańkowskiego, Warszawa 2000, t. 1–2 – SłBa
  - d. *Nowy słownik etymologiczny języka polskiego* pod red. Krystyny Długosz-Kurbaczowej, Warszawa 2003 – SłDK;
2. *Słownik prasłowiański* pod red. Franciszka Sławskiego, t. 1 A–B, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974, t. 2 C – Давьнота, 1976, t. 3 Давьнь – Добьрати, 1979, t. 4 Добесть–Дружьbstvo, 1981 – SłSłp;
3. słowniki języka polskiego:
  - a. *Słownik polszczyzny XVI wieku* pod red. Marii Renaty Mayenowej, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1987 – SłXVI
  - b. *Słownik języka polskiego* Jana Karłowicza, Adama Kryńskiego, Władysława Niedźwieckiego, Warszawa 1900–1927, t. 8 SłWa
  - c. *Słownik języka polskiego* pod red. Mieczysława Szymczaka, Warszawa 1999, t. 1–3 – SłSz
  - d. *Uniwersalny słownik języka polskiego* pod red. Stanisława Dubisza, Warszawa 2003, t. 1–6 – SłD;
4. *Thesaururus Polono-Latino-Graecus*, Cnapii Gregorii, Cracovia 1643 – SłC.

Podawane przytoczenia wybranych wyrazów przedstawiane są w formie ortograficznej lub fonetycznej uproszczonej, a prezentowane w kolejności od określającej najmłodszą wiekiem do określającej najstarszą wiekiem postać ludzką. Przy nazwach rozróżniających płeć – nazwy kobiece są umieszczone jako pierwsze po nazwach w nijakim rodzaju naturalnym:

1. niemowlę,
2. dziecko,
3. dziewica,
4. niewiasta,
5. kobieta,
6. żona,
7. mąż,
8. mężczyzna,
9. starzec.

Dla określania występowania tych wyrazów we współczesnym użyciu skorzystałam ze słownika Stanisława Dubisza, który wymienia wszystkie analizowane tu wyrazy, jako aktualnie funkcjonujące (słownik z założenia rejestruje słownictwo z 2 połowy XX wieku oraz początku XXI wieku i pomija większość wyrazów dawnych i przestarzałych)¹.

¹ SłD, t. 1, s. V..

Każdy z wybranych wyrazów przedstawiony zostanie poprzez przywołanie danych słownikowych, ich wstępną analizę materiałową, etymologiczną i semantyczną, a ustalenia wynikające z analizy całości zaprezentowanego materiału zawarte będą w podsumowaniu kończącym niniejszy artykuł.

Niemowlę

Rozważana dotyczące pochodzenia wyrazu *niemowlę* są ubogo zaznaczone w aktualnych słownikach etymologicznych. Dzieje się tak dlatego, że najbardziej szczegółowe opracowania etymologiczne w historii języka polskiego, które podaje Franciszek Sławski w *Słowniku etymologicznym języka polskiego* kończą się już na wyrazach rozpoczynających się literą *l*.

Z istniejących jednak innych słowników etymologicznych wyodrębnić możemy:

- sem związany znaczeniowo z **‘niemówieniem’**:
  - *niemowię* – powstałe wtórnie zamiast **niemownię*, który znowu powstał od przymiotnika *niemowny* (uniwerbiczacja zamiast *dziecię niemowne*)²;
  - *niemowniątko* – powstały wtórnie od tego wyrazy *niemowiątko* i *niemowlątko*.
- Jeżeli natomiast mówimy o semantyce tego wyrazu, zaznaczyć należy:
  - Znaczeniem pierwotnym jest dla tego wyrazu *nie mówić* ‘nie mówić’; *niemowny* znaczenie m.in.: ‘ten, który jeszcze nie umie mówić, niemy’, a *niemowka*, *niemotka* to ‘małe dziecko nie umiejące jeszcze mówić’: Bartłomiej z Bydgoszczy, *Słownik łacińsko-polski*, 1532 rok: *nyemowka*, *nyemothka*³. To pierwotne znaczenie potwierdzone jest w definicji użycia współczesnego znaczenia u Dubisza⁴.
  - Od XVI wieku słowo to używane jest często pod różnymi postaciami: *niemowlę* (1579 rok – Piotr Skarga), *niemowię* (1555 rok), *niemowniątko* (1522 rok), *niemowlątko* (1579 rok – Jan Kochanowski).
  - Pierwsze przykłady użycia przede wszystkim nadają temu wyrazowi znaczenie delikatności, bezbronności i kruchości: *niemowiątko roztracaja*, niemowlę kojarzy się z niewinnością: M. Czechowic, *Epistomium*, 1593 rok:

Abo czemu zaraz nie wymaże [...] nie tylko z niewinnych niemowiątek: ale też y [...] z inszych wiele rzeczy/ ktoreby długo wyliczać?

Występuje również użycie w przenośni, podkreślające bezbronność i niemoc *niemowląt* oraz to, jaka jest ich główna potrzeba: S. Budny, *Nowy Testament*, 1574 rok:

[...] staliście się (takiemi co) potrzebuią mleka [...]. Bo wszelki co używa mleka/ [...] bo niemowniątko iest⁵.

² SłBa, t. 2, s. 304.

³ SIXVI, t. 18, s. 388–389.

⁴ SłD, s. 1135, t. 2.

⁵ SIXVI, t. 18, s. 388.

- W 1564 roku J. Mączyński tak pisze o znaczeniu słowa *niemowiętko*:
Infans, Dziecie, które yeszcze mówić nie może, niemowiętko od czechów wzięte słowo⁶.
- Słowo to używane jest często w połączeniu z czasownikiem *ssać*, np.: S. Budny, *Biblia* 1572 rok:
[...] nowe miasto ofiarownicze wybił ostrzem miecza od męża aż do niewiasty/ od dziecięcia aż do sącego niemowiętka.
- Podane przykłady dowodzą, że w tym okresie użycie słowa *niemowlę*, *niemowiętko* w znaczeniu ‘nie mogące mówić dziecię’ jest synonimem czystości, bezbronności, początkiem rozwoju człowieka. Wzbudzone pozytywne odczucia wyraźnie określają, że *niemowlęciu* gwałt zadany – zasługuje na najwyższe potępienie. Kojarzy się niezaprzeczalnie z jedyną czynnością, którą może wykonywać, czyli ssaniem.
- *Słownik polszczyzny XVI wieku* zawiera jedno słowo zbliżające się znaczeniem do obecnie funkcjonującego. Słowem tym jest *niemowlęstwo*, oznaczające ‘najwcześniejszy okres w życiu dziecka, mniej więcej do roku życia’.
- W miarę upływu czasu wyraz *niemowlę*, powoli traci na swoim pierwotnym znaczeniu, które określa ‘dziecko nie mówiące’, a zaczyna oznaczać wtórnie po prostu dziecko w pewnym okresie życia. Chociaż J. Karłowicz i inni (w 1904 roku) podaje, że słowo *niemowlę* znaczy ‘dziecię do czasu aż mówić zacznie’, tzn. że zakres znaczenia tego wyrazu nie określa konkretnych przedziałów wiekowych dla dziecka w znaczeniu *niemowlę*.
- XX wiek dla potrzeb specjalistycznych (medycyna) określa przedziały wiekowe słowa *niemowlę*. Obecnie wyraz ten oznacza dziecko w okresie od pierwszego miesiąca od urodzenia do jednego roku życia (specjalistycznie: od momentu urodzenia do pierwszego miesiąca życia dziecko nosi nazwę *noworodka*). Współcześnie, nadal nazwa ta jest synonimem czystości, niewinności i bezbronności, zawiera tylko pozytywne konotacje: *ktoś śpi, jak niemowlę*, czyli spokojnie, ufnie, bezbrinnie.
- Słownik Dubisza rozszerza przedstawioną tu definicję, która określa *niemowlę* jako ‘dziecko od urodzenia do około pierwszego roku życia, tj. do momentu nabycia umiejętności stania, chodzenia i początków mowy’⁷.

Kolejnym omawianym wyrazem, oznaczającym następny etap życia człowieka jest słowo *dziecko*.

Dziecko

Koncepcje etymologiczne, ich zróżnicowanie w licznych przytoczeniach wskazują na różne funkcjonowanie i znaczenie występujących rdzeni, które można wyodrębnić w trakcie analizy etymologicznej:

⁶ Ibidem.

⁷ SID, t. 2, s. 1135.

- Semy związane z czynnością karmienia, wywodzące się od ‘doić’, w podziale na dwa możliwe tłumaczenia rdzeni:
  - a. czynne – ‘sprawca karmienia (ten, kto ssie)’:
    - pie. **dhoi-* ‘ten, który doi, jest karmiony piersią, osesek’⁸
    - łotewski *dile* ‘**ssące ciele**’⁹
    - staroindyjskie *dhe-nū-*, *dhé-nā* ‘**mleczna krowa**’¹⁰
    - staroindyjskie *dhayati* ‘ssie’¹¹
    - stind. *dhī-tá-* imiesłów od *dháyāti* ‘**ssie**’¹²
  - b. bierne – ‘ten, kto jest karmiony’:
    - pie. **dhoi-* ‘ten, który doi, jest karmiony piersią, osesek’¹³
    - psł. *děťb ‘**karmiony piersią, osesek**’¹⁴
    - wyraz *dzieci* powstał od *dojenja* ‘**karmienia**’ (‘,dojono’ dawniej dziecko)¹⁵.
- sem z rdzeniem nawiązującym do wyrazu łacińskiego:
  - łac. *filius, filia* ‘**dziecko**’
  - ac. *fēlō* ‘**ssać**’.
- Semy określające postaci niedorośle, rzeczowniki żywotne, osobowe (osesek, małoletni ludzie) i nieosobowe (ciele, szczenięta, pisklęta):
  - psł. *děťb ‘**karmiony piersią, osesek**’¹⁶ (też jako rzeczownik zbiorowy)
  - łotewski *dile* ‘**ssące ciele**’¹⁷
  - psł. *děti ‘**małoletnich ludzi**; synów albo córki względem swoich rodziców’¹⁸
  - psł. *děti ‘**szczenięta, pisklęta**’, dial. także nawoływanie na różne zwierzęta i ptactwo domowe¹⁹.
- Semy związane z czynnością kładzenia, wywodzące się od ‘dziać’
  - *dhē-t-i-s ‘**coś kładzonego**’ (starannie w bezpiecznym miejscu, ewentualnie przykładanego do piersi)’ od *dhē-* ‘**dziać**’, a nie ‘doić’²⁰;
  - *dě-ti ‘**kłaść**’, wtórnice nomen actionis o jajczkach pszczelich kładzionych w komórki woskowe; por. ros. *detvá* ‘larwy pszczoł’, takie samo znaczenie w białoruskim i ukraińskim²¹.

⁸ SIDK, s. 114.

⁹ SISI, t. 1, s. 192.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ SIDK, s. 114.

¹² SISI, t. 1, s. 193.

¹³ SIDK, s. 114.

¹⁴ SISI, t. 1, s. 192.

¹⁵ SIB, s. 108–109.

¹⁶ SISI, t. 1, s. 192.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem.

²¹ SIBa, t. 1, s. 322–323.

- Semy oznaczające ‘dzieci’ w przykładowych językach (jest to forma liczby mnogiej od rzeczownika zbiorowego – znaczenie rdzenia to samo).
    - czeskie *děti* ‘**dzieci**’, rosyjskie *děti*, ukraińskie *dity*, stesł. *děti* ‘dzieci’²².
  - Sem wyrażony w przymiotniku, oznaczający niedorosłość:
    - *dziecki* ‘**dziecinny**’ ≤ psł. *děťskъ – w rodzaju męskim (psł. **děťsko – rodzaj nijaki²³).
  - Semy użyte w przymiotniku, oznaczające poddaństwo, zależność:
    - ruski *dziecki* oznacza ‘**slugę (książęcego), sądowego, woźnego**’;
    - *dziecki* ‘**dziecinny**’ ≤ psł. *děťskъ: czeskie *dětský*, starsze *děcky*, rosyjskie *dětskji*, staroruskie *děťskijj*, *děćkyj*, *děčbkyj* ‘**sluga książęcy**’, *děťskovanije* ‘**opłata posłańcowi**’ (stąd średniowieczne *dziecki* ‘**urzędnik książęcy**’);
- od tego powstaje czasownik:
- *dzieckować* ‘**egzekwować, fantować, grabić**’)²⁴
  - *dzieckować*, ‘**ciądnąć**’, ‘**grabić**’, ‘**fantować**’²⁵.

Zmiany semantyczne w dziejach polszczyzny wyrazu *dziecko*, ich kierunek oraz obecne znaczenie można ująć następująco:

- Początkowo występuje tylko rzeczownik zbiorowy ta *děťb.
- Po tym okresie następuje przekształcenie słowa oznaczającego zbiorowość w wyraz *děti, występujący w liczbie mnogiej, który nie ograniczał się tylko do określania ‘niedorosłych, małoletnich ludzi’, ale oznaczał również ‘szczenięta’ i ‘pisklęta’; służył też np. do nawoływania na różne zwierzęta i ptactwo domowe.
- Ostatecznie to słowo przekształca się z postaci w liczbie mnogiej do postaci w liczbie pojedynczej, aby oznaczać jednostkę.
- Określenie wyrazu poprzez oznaczanie zbiorowości, a dalej mnogości, może świadczyć o znikomym znaczeniu i niskiej pozycji społecznej ówczesnych dzieci. Tezę tę potwierdza fakt, że obok określania ‘istot niedorosłych ludzkich’ określa także ‘wszelkie istoty karmione piersią’, jak i również ‘szczenięta, pisklęta’. Przedstawienie niedorosłości dotyczące również zwierząt występuje np. w staropolszczyźnie, gdzie w psalterzu widnieje określenie *dzieci lwów*²⁶. Nie byłoby tak, gdyby status znaczenia tego słowa był wysoki. Wytlumaczeniem niskiej pozycji tego słowa może być fakt, iż w dawnych czasach rodziny były wielodzietne. Ze względu na niski poziom rozwoju nauk medycznych, umieralność wśród dzieci była wysoka – to kolejny powód, aby zbyt nie przywiązywać do nich uwagi. Nie istniało kształcenie i wychowywanie dzieci, jak ma to miejsce dzisiaj. Wystarczyło dzieciom dać tylko schronienie i nakarmić je (tak właśnie, jak zwierzęta: szczenięta czy ptaszęta). Dopiero, kiedy dziecko stawało się starsze, przysposabiano je do pewnych prac (do kobiecych i męskich oddzielnie), wzrastała ich waga w społeczeństwie i nazywano je np. *dziewicami, młodzieńcami* itp.

²² SISI, t. 1, s. 192.

²³ SLDK, s. 114.

²⁴ SISI, t. 1, s. 193.

²⁵ SIB, s. 108–109.

²⁶ SLDK, s. 114.

- W miarę wzrostu świadomości społecznej ludzi, kiedy mamy wzmoczenie opieki, ochrony nad bezbronnymi istotami, w miarę wzrostu postępu, zmniejszenia liczebności potomstwa, stopniowo wzrastała i waga tych istot, a w związku z tym pojawiła się potrzeba określania ich jednostkowo, traktowania indywidualnie.
- Od XV wieku mamy wiele przykładów użycia słowa *dziecko*, np.: 1439 rok – *dziecin-ka* w *Trenach* Kochanowskiego; 1547 rok – *Liber maleficorum*: użycie słowa *dziecko* w znaczeniu ‘bękart’; a w 1643 roku – J. Knapski podaje obowiązujące jeszcze wtedy użycia do określania niedoroslých ptasząt, gadzin i ryb.
- XVI wiek, to również pieszczotliwe, wyszłe z użycia wyrazy, tj. *dziateczki* ‘pieszczotliwie małe dzieci’, *dziatki* ‘małe dzieci’²⁷.
- W okresie tym, jak widać, wyraz posiada nacechowanie emocjonalne, konotacje pozytywne, jak i negatywne.
- W XVII wieku występuje w użyciu *dziecina* ‘pieszczotliwie o małym dziecku’, *dziecinka*, *dzieciska* – to już XIX wiek²⁸.
- Dopiero w XVII wieku wyraz *dziecko* jest powszechnie używany, ale w XVI–XVII wieku używany jeszcze rzadziej od słowa *dziecię*.
- Dopiero w XIX wieku użycie słowa *dziecko* częstsze niż słowa *dziecię* i jest synonimem:
  - niedoroslóci (w ogóle), spontaniczności: *Placze, cieszy się, jak dziecko; człowiek dziecinny; Nie bądź dzieckiem; Jakieżś ty dziecko;*
  - wyjątkowości istnienia, drogocенności: *Dziecko za rękę, to matkę za serce; Poeta pieści się tym utworem, jako najmłodszym i najukochańszym dzieckiem; moje dziecko (= ‘serce, kochanie’);*
  - czystości: *Niewinny jak dziecko.*
- I tak pozostało do dziś. Współcześnie *dziecko* oznacza ‘człowieka od urodzenia do wieku młodzieńczego; każdego, niezależnie od wieku potomka w stosunku do rodziców; syna, córkę’²⁹. Jest silnie nacechowany emocjonalnie.

Obok konotacji pozytywnych, takich jak wymienionych powyżej, jak i również: *cudowne dziecko* ‘o dziecku odznaczającym się niezwykleymi zdolnościami’; *dziecko szczęścia* ‘o człowieku cieszącym się wyjątkowym szczęściem’ *dziecko miasta, wsi* ‘człowiek pochodzący z miasta, wsi’ (jak widać w związkach frazeologicznych nie tylko do określania ‘istoty niedorosteј’); *czuć się jak nowo narodzone dziecko* ‘czuć się wypoczętym, świeżym’; wyraz ten występuje w konotacjach negatywnych: *rozkapryśzone, rozwydrzone, rozpuszczone dziecko; trudne dziecko; wyrodne dziecko; dziecko ulicy* ‘pozbawione opieki rodzicielskiej, zaniedbane’; *wylać dziecko z kapielą* ‘zastosować zbyt drastyczny środek, nie usuwający problemu, a unicestwiający samą rzecz’. Wielokrotność użyc w najróżniejszych związkach wyrazowych i różnych konotacjach potwierdza najnowszy słownik St. Dubisza³⁰.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Ibidem.

²⁹ SiSz, t. 1, s. 466.

³⁰ SiD, t. 1, s. 760.

Jak widać, obok pozytywnych znaczeń i użyć mamy coraz więcej i negatywnych. Powodem może być coraz większe rozprężenie obyczajów we współczesnym świecie, mającym bezpośredni wpływ na odzieranie z niewinności i czystości, dosłownie i w przenośni, w rzeczywistości i w literaturze – *dzieci*, jak i tematów bezpośrednio związanych z określaniem ich najbliższego otoczenia czy związków odwołujących się do ich fundamentalnych cech.

Dziewica

Wyraz ten w trakcie rozważań etymologicznych wykazuje również kilka rdzeni i różnych znaczeń. A co za tym idzie, występowanie odrębnego rozwoju językowego dla tych słów, z końcowym, miejscami dużym zbliżeniem znaczenia semantycznego.

- Semy wywodzące się od **dhē-* ‘ssać, karmić piersią’ związane znaczeniowo z płcią żeńską mającą cechę kobiecą – możliwość karmienia:
  - psł. **dēva-* oznaczające ‘młodą kobietę niezamężną; służącą; nierządnicę’; **dēva* (ma ten sam rdzeń, co w *doić*) pochodzi od słowa **dhē-* ‘ssać, karmić piersią’³¹;
  - psł. **dēva-* ‘mająca cechy typowo kobiece np. mogąca karmić’³²;
  - *dziewa, dziewica, dziewka* rozpatrywane na równi i określane znaczeniem pierwotnym – ‘kobieta, jako »dojąca« (karmiąca)’³³.
- Semy wywodzące się od **dheu-* ‘ciec, płynąć’:
  - **dēva* jako ‘młoda kobieta, już dojrzała seksualnie, ale jeszcze nie będąca matką’. Dlatego, jako źródło podaje **dhēw-ā* ‘cieknąca’ (już miesiączkująca)³⁴;
  - **dheu-*, sanskr. vb. *dhav-* (*dhavate* ‘ciecze, leje się, płynie’), *dhauti-* *f* ‘płynąca ciecz, potok, źródło’)³⁵.
- Semy o temacie **dēva*, występujące w różnych językach, oznaczające ‘dziewicę, dziewczynę’, czyli **młodą kobietę** (synonim – *panna*); modyfikacja zakładanego znaczenia pierwotnego (rdzennego) w derywatach:
  - czeskie *děva* (przestarzałe) ‘dziewoja’³⁶;
  - staro-cerkiewno-słowiański *děva* ‘dziewica’³⁷;
  - rosyjskie *děva* ‘dziewczyna’³⁸;
  - ukraińskie *diva* ‘dziewica’ (szczególnie o Pannie Marii)³⁹;
  - serbsko-chorwacki *djéva* ‘dziewczyna’ (w pieśniach ludowych)⁴⁰;
  - serbsko-chorwacki *djěva* ‘dziewica’ (literackie)⁴¹;

³¹ SłSł, t. 1, s. 199.

³² Ibidem.

³³ SłB, s. 111.

³⁴ SłBa, t. 1, s. 328.

³⁵ Ibidem.

³⁶ SłSł, t. 1, s. 199.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Ibidem.

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Ibidem.

- staroczeski *děvice* ‘dziewica’ (o Pannie Marii, Świętych), dziś poetyckie ‘dziewczyna’⁴²;
  - rosyjski *děvica* ‘dziewczę’⁴³;
  - ukraiński *divycja* ‘dziewica’⁴⁴;
  - serbsko-chorwacki *djévice* ‘dziewica, dziewczyna’⁴⁵;
  - staro-cerkiewno-słowiański *děvica* ‘dziewica, dziewczyna’⁴⁶;
  - *dziewica* – z synonimem *panna*⁴⁷.
- Semy z przyrostkiem *-ka*, oznaczające ‘**dziewkę**’, ‘**służącą**’, ‘**nierządnicę**’, czyli wyrazy o zabarwieniu negatywnym, wyrażające niski status społeczny:
- czeskie *děvka* ‘dziewka, służąca, nierządnica’⁴⁸;
  - rosyjskie *děvka* ‘dziewczyna, nierządnica’⁴⁹;
  - ukraińskie *divka* ‘dziewczę, służąca’⁵⁰.

Przedstawienie semantyki wyrazu *dziewica* będzie czytelniejsze, jeśli uwzględnimy tu podział na derywaty tego wyrazu:

Derywat *dziewica*

- Od XIV wieku *dziewica* ‘kobieta, która nie straciła panieństwa; dziewczyna’ (od XIV wieku – również literackie użycie).
- W XV wieku, w staropolszczyźnie też wyjątkowo ‘córka, dziecko’⁵¹.
- Staropolskie XVI-wieczne znaczenie wyrazu *dziewica* ‘niepokalani mężczyźni’, ‘mężczyzna, który nie miał stosunku płciowego; niezonaty, żyjący w celibacie’.
- W 1643 roku – przykłady użycia słowa *dziewica* i synonimu *panna*; *dziewica nieprawa* i synonimu *niepanna*.
- W 1900 roku podane kolejne przykłady wcześniejszego użycia słowa *dziewica* w stosunku do osobników płci żeńskiej, jak i męskiej. Może to być określenie dla: ‘kobieta, która nie straciła panieństwa, panna; kobieta niezamężna, dziewczę, panienska, dziewczyna’. Może być również określenie dla: ‘mężczyzna zachowujący czystość’.
- Słowo *dziewica* do dziś w znaczeniu ‘czysta panna’ bez jakichkolwiek negatywnych konotacji.
- Współcześnie oznacza ono ‘kobietę do chwili pierwszego stosunku płciowego’⁵² i używane jest podniosłe i poetycko, jest synonimem najwyższej czystości, nie tyl-

⁴² Ibidem.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ SiC, s. 167.

⁴⁸ SiSł, t. 1, s. 199.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ SiSłp, t. IV, s. 182.

⁵² SiSz, t. 1, s. 473.

ko fizycznej, ale i duchowej: *dziewiczy stan umysłu, dziewictwo duchowe*. Może być używany również do określania świata otaczającego: *dziewicze lasy, dziewicze puszcze*. Jednak wyraz ten również może posiadać zabarwienie konotacyjne żartobliwe, np. ‘o kobiecie młodej, niezamężnej’ – w ogóle, jak również w użyciu: *Zachowujesz się jak dziewica!* – dotyczy to będzie ‘osoby przesadnie ostrożnej, oszczędnej w działaniu lub również przesadnie ostrożnie prezentującej postawę negatywną w stosunku do spraw mogących trącić bezceństwem lub niegodziwością’.

Derywat *dziewka*

- *Dziewka* w staropolszczyźnie od XIV wieku oznaczała ‘dziewczyne, córkę’, ‘dziewicę’, wyjątkowo ‘służącą’: *Krystyna Władysławowi zarzucała, że ona cesarską dziewczką (= ‘córką’) i wnuczką cesarską* (Kromer)⁵³.
- Znaczenie służąca dla wyrazu *dziewka* pojawia się już w XV wieku – ‘dziewka do bydła, dziewczka folwarczna’, też ‘pokojowa’, ale jest wtedy jeszcze bardzo rzadkie, częściej dopiero w XVIII wieku.
- W 1643 roku podane również określenia wyrazów *dziewka* – to *służebnica i pleć słaba*.
- Już w okresie doby średniopolskiej rozpoczyna się deprecjacja zabarwienia uczuciowego tego wyrazu. Przykład podany przez Lindego w cytowanej wypowiedzi Bohomolca:

Jan Tarnowski w senacie mówił: Mam syna i dziewkę. Tak i inni owego wieku pisarze mawiali: dziewczka wojewody krakowskiego zamiast wojewodzianka krakowska. Dziś to słowo nie byłoby miłe uszom od niego odzwyczajonym⁵⁴.
- Jak potwierdza Długosz-Kurbaczowa – do XVIII wieku wyraz *dziewka* występuje w znaczeniu ‘dziewczyna, córka’, a później ‘służąca’ i ‘nierządnicą’⁵⁵.
- Współcześnie słowo *dziewka* – w postaci fonetycznej *dziwka*, jest używane jako wulgaryzm i oznacza ‘kobietę prowadzącą się niemoralnie, kobietę lekkiego prowadzenia się, prostytutkę’⁵⁶. Współcześnie, podawane jest w słownikach również znaczenie przestarzałe (m.in.: ‘służąca’), które było już podawane wcześniej na łamach tej pracy.

W dalszej części pracy przechodzimy do analizy wyrazów oznaczających osobniki w pełni dorosłe i rozpoczynamy od wyrazów określających pleć żeńską, co jest celową kontynuacją rodzajową wyrazu omówionego już powyżej.

⁵³ Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, t. 2, s. 334.

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ SłDK, s. 115.

⁵⁶ SłSz, t. 1, s. 477.

Niewiasta

W etymologii tego wyrazu wyróżniamy dwie grupy semów w dwóch grupach znaczeniowych.

- Semy wywodzące się od słowa **woid-t-o-s* ‘wiedzieć, znać’:
  - **ne-věsta*, który wyprowadza się od **ne-woid-t-ā* ‘jeszcze nie znana’⁵⁷;
  - **ne(vo)-věsta* od **new-o-woid-t-ā* ‘nowo poznana’⁵⁸
  - w staroruskim *niewieść* to ‘nieznanie’, więc *niewiasta* ‘nieznana, obca’⁵⁹.
- Sem wywodzący się od **woit-t-o-s* ‘radzić’:
  - **ne-věsta* = **ne-woit-t-ā* ‘nie- radna’ tłumacząc to, że w systemie egzogamii synowa nabywała prawa głosu w radzie rodowej dopiero jako matka członków rodu⁶⁰. Semantyka wyrazu *niewiasta* przedstawia się następująco:
- Czynnikiem decydującym o zmianach semantycznych tego słowa, a zwłaszcza jego nacechowania jest przede wszystkim wyspecjalizowanie i nacechowanie wyrazów dotąd oznaczających ‘dorosłego osobnika płci żeńskiej’ np. *żona*.
- W prasłowiańszczyźnie oznacza ‘narzeczona na synową albo świeża synowa, jeszcze bezdzietna’
- XIV wieku głównie w znaczeniu ‘narzeczona, panna młoda, świeża synowa’
- XV i XVI wiek – słowo *niewiasta* znaczy ‘synowa’ i występuje już tylko w źródłach staromazowieckich
- W staropolszczyźnie (XIV–XV wiek) wyraz ten rozszerza swój zasięg do znaczenia ‘kobieta’.
- Od XVI wieku należy do wyższego stylu, występuje w tym okresie już głównie w tekstach religijnych. W mowie potocznej wyparty wcześniej przez *białogłową*, a w końcu całkowicie przez wyraz *kobieta*.
- Wyraz w XV–XVI wieku ma znaczenie o zabarwieniu pejoratywnym:

Niewiasta jest męskie zhańbienie [...]
- W 1643 roku (G. Knapski) przytoczone znaczenia słowa *niewiasta* są wyraźnie nacechowane negatywnie:

Niewiasta albo białogłowa szpetna/ Larwa [...]
- W 1904 roku użycia wyrazu *niewiasta*: 1. ‘osoba płci żeńskiej, kobieta’, 2. ‘żona, małżonka’. Jednak przytoczone z tego roku użycia słowa *niewiasta* w znaczeniu ‘żona, małżonka’ pochodzą z tekstów wcześniejszych, nie z XX wieku. Jeżeli pojawia się jednak takie użycie, to tylko w tekstach literackich, nie funkcjonuje ono już w mowie potocznej.

⁵⁷ SłBa, t. 2, s. 312.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ SłB, s. 362.

⁶⁰ SłBa, t. 2, s. 312.

- Wyraz ten, mający dawniej związki z terminologią rodzinną, niósł za sobą emocjonalny ładunek i dlatego musiał ustąpić miejsca innemu wyrazowi nie nacechowanemu w określaniu płci żeńskiej, wyrazowi *kobieta*.
- Współcześnie nie istnieje w użyciu potocznym, tylko w „użyciu książkowym, jako ‘kobieta’”⁶¹, jednakże słownik Dubisza nadal przytacza użycie słowa *niewiasta* (w użyciu książkowym albo podniosłym) w znaczeniu ‘kobieta’, np.: *młoda niewiasta, pobożne niewiasty*. W odniesieniu do kobiet użycie w konotacjach raczej pozytywnych: *urok niewieści, pożeracz niewieścich serc*, ale w odniesieniu do mężczyzn – o zabarwieniu negatywnym, ale żartobliwym: *zniewieściałę mężczyzna* ‘o cechach kobiecych, ale którymi nie powinien się charakteryzować’⁶².

Kobieta

Wyraz *kobieta* jest jednym z najbardziej tajemniczych wyrazów, o bardzo niejasnej etymologii. Nie można nawet ze średnią dozą prawdopodobieństwa stwierdzić, jak wyglądała postać prasłowiańska tego wyrazu. Przytoczone przez językoznawców ewentualne formy prasłowiańskie, z których prawdopodobnie wywodzi się słowo *kobieta* są różne i opinie na ich temat są podzielone.

- Semy abstrakcyjne, związane z wróżbiarstwem, eterycznością, wychodzące poza pierwiastek żywotności (wróżba):
  - psł. **kobb* ‘wróżba z lotu ptaków’⁶³;
  - **kobita* imiesłów przyszły bierny od **kobiti* ‘wróżyć z lotu ptaków’ – przy pierwotnym znaczeniu ‘wywróżona na żonę’ – Żebrowski⁶⁴;
  - *kobb* – *věta* * ‘wieszczka, wróżka’ + *větiti* ‘mówić’ – Łoś⁶⁵;
  - scł. *kobb* ‘**duch opiekuńczy**’ – Mikkola⁶⁶.
- Semy związane z wiejskim obrzędkiem, pracą w gospodarstwie, zwierzętami, wychodzące genezą rdzenia poza pierwiastek osobowy (chlew, koza, pisklę) oraz również poza pierwiastek żywotności (chlew):
  - stpol. *kob* ‘chlew’; *koba* ‘kobyła’; *kobieta* ‘zajmująca się chowem świń, trzodą chlewną’⁶⁷;
  - *kob-jeit*; *kob(e)-geit* ‘koza z chlewa’ (tu w ustach niemieckich mieszczan toruńskich o dziewczce służebnej)⁶⁸;
  - **kobieta* od **kobięcia* ‘pisklę kokuva’⁶⁹.

⁶¹ SJSz, t. 2, s. 351.

⁶² SŁD, t. 2, s. 1186–1187.

⁶³ SJSz, t. 2, s. 300–303.

⁶⁴ Ibidem.

⁶⁵ Ibidem.

⁶⁶ Ibidem.

⁶⁷ SJB, s. 241.

⁶⁸ SJBa, t. 1, s. 736–737.

⁶⁹ SJSz, t. 2, s. 300–303.

- Semy związane z życiem płciowym człowieka, lecz o zabarwieniu nieprawości:
  - śrniem. *gebette* ‘**towarzyszka łoża, małżonka, konkubina**’ – Machek⁷⁰;
  - stgniem. *gabetta* ‘małżonka, towarzyszka łoża’⁷¹;
  - niem. *Kebs – weib* ‘**nałożnica, konkubina**’ – Korsch⁷²;
  - niem. *Kopf – weiss* ‘białogłowa’⁷³;
  - czeski *kuběna* ‘**nałożnica**’.
- Semy określające dorosłego człowieka płci żeńskiej, wychodzące genezą poza indo-europejszczyznę:
  - fiń. *kave* ‘**kobieta, matka**’;
  - estoń. *kabe* dopeł. *kabeda* ‘**kobieta, pani**’.
- Sem związany z motywem karmienia dziecka, żywieniem niedorosłego potomstwa własnym mlekiem:
  - *kojbita ‘**karmicielka, zajęta karmieniem dziecka**’ – Otrębski⁷⁴.
- Sem z rdzeniem łacińskim:
  - łac. *femina* ‘**kobieta**’;
  - łac. *fēlō* ‘**ssać**’.

Semantyka wyrazu *kobieta*, tak jak i etymologia jest bardzo zróżnicowana i wyraźnie nacechowana emocjonalnie:

- Powodem zmian semantycznych, a zwłaszcza nacechowania są:
  - zanik rozumienia rdzenia *kob-*, zatarcie budowy morfologicznej wyrazu *kobieta*;
  - z drugiej strony, wyspecjalizowanie i nacechowanie wyrazów dotąd oznaczających ‘dorosłego osobnika płci żeńskiej’ np. *żona, niewiasta*.
- XVI wiek – mamy nieliczne przykłady użycia słowa *kobieta* wyłącznie z odcieniem pejoratywnym:
  - 1545 rok – *Terencjusz polski*:
Przystap do kobiet, będzie ciepło na trzy zbyty.
  - 1568 rok – *Historia prawdziwa w Landzie*:
Bo kobietki z kaletki już dawno wymknęły[...] pieniążki[...].
  - 1586 rok – *Sejm niewieści*, M. Bielski:
Chocia oni nas zowią białogłowy, prządki, – Ku większemu zelzeniu kobietami zową...,
Mogąc oni przezywać żony kobietami, – Aleć też nie do końca mają rozum sami.
  - 1587 rok – *Rozmowa... dwóch baranów...*, M. Bielski:
Te wszystkie mianowane w Krakowie kobiety – Rozszyndują prostakom z pieniądzy kalety.

⁷⁰ Ibidem.

⁷¹ SłDK, s. 230.

⁷² SłSI, t. 2. s. 300–303.

⁷³ SłDK, s. 230.

⁷⁴ SłSI, t. 2. s. 300–303.

Podane przykłady jasno udowadniają, że użycie wyrazu *kobieta* w tym czasie wyłącznie obelżywe, z kpiną i właśnie dlatego materiał tak nielicznie był prezentowany przez kronikarzy, a wcale – przez słownikarzy.

- XVII wiek – wyraz rzadko używany, nieliteracki. Często rejestrowany w połączeniu z przymiotnikiem: *plugawa, wszeteczna, nikczemna, szpetna*.

Jednak już w XVII w. wyraz odzyskał honor i Pasek uroczył wdówkę nazwał *kobietą*⁷⁵

- W XVIII w. wyraz *kobieta* na wyżyny wyniósł Krasicki znanym powiedzeniem: *My rządźmy światem, a nami kobiety*.
- Od XVIII wieku wyraz *kobieta* używany coraz częściej w znaczeniu ‘dorosły człowiek płci żeńskiej’. Odłączają się, specjalizują stare synonimy: *niewiasta, żona, żeńszczyzna*. Od tego okresu można powiedzieć, że wyraz *kobieta* całkowicie zastąpił *niewiastę* i wtórnie oznaczał ‘osobę zamężną’ i ‘pomoc domową, robotnicę’⁷⁶.
- Współcześnie słowo to, mimo poprawy konotacji i specjalizacji w oznaczaniu ‘osobnika dorosłego płci żeńskiej’, jest nacechowane i nie jest w swoim znaczeniu obojętne emocjonalnie, ale nosi ze sobą ładunek emocjonalny dodatni albo ujemny. *Kobieta* może być określana jako piękna, elegancka, inteligentna, pracowita, *kobieta matka* – znaczenie konotacyjne pozytywne. Ale może być również: *kobieta niestała, zmienna, kobieta lekkich obyczajów* ‘ prostytutka’⁷⁷, *kobieta z przeszłością* ‘kobieta, która miała w życiu przygody erotyczne, romanse’⁷⁸, można powiedzieć: *Wiadomo, kobieta!* w znaczeniu pogardliwym – znaczenie konotacyjne negatywne.
- Współcześnie, w użyciu potocznym występuje również w znaczeniu ‘żona’: *Nie było go w domu. Jego kobieta powiedziała, że wróci wieczorem*⁷⁹. Czyli mimo wcześniejszej specjalizacji znaczeń dla *kobieta, żona*, mamy tu do czynienia z ponownym rozszerzeniem znaczenia.

Żona

Dawnym słownikiem etymologicznym zawierającym dane na temat tego słowa jest słownik Brücknera i współcześnie słownik Długosz-Kurbaczowej.

- Sem związany znaczeniowo z ‘rodzeniem’:
  - rdzeń *gen-*: łacińskie *genus* ‘rodzaj’; niemieckie *kuni*, skąd pochodzi nazwa ‘króla’; *kuning – *ksiądz*. Podaje następujące użycia tego wyrazu: indyjskie *dżanami* ‘**plodzę**’; greckie *gynē* ‘żona’; angielskie *queen* ‘królowa’;
  - psł. *žena ‘kobieta’⁸⁰;
  - rdzeń pie. **guen-* ‘rodzić’⁸¹;

⁷⁵ Z. Klemensiewicz, op.cit., t. 2, s. 334.

⁷⁶ SIDK, s. 229.

⁷⁷ SiSz, t. 1, s. 885.

⁷⁸ Ibidem.

⁷⁹ SID, t. 2, s. 345.

⁸⁰ SIDK, s. 559.

⁸¹ Ibidem.

- pie. *guena ‘rodząca, przedłużająca ród’⁸²;
- kontynuanty:
- stind. *gnā* ‘bogini’;
- stg niem. *quena* ‘kobieta’.

Zmiany semantyczne kroczą drogą dość prostą i dotyczą przede wszystkim specjalizacji znaczenia:

- Czynnikiem decydującym o zmianach semantycznych jest przede wszystkim wyspecjalizowanie się i nacechowanie wyrazów oznaczających ‘dorosłego osobnika płci żeńskiej’ np. *żenszczyzna, niewiasta, kobieta*.
- Znaczeniem pierwotnym wyrazu *żona* było ‘kobieta’. W momencie przeniesienia znaczenia ‘kobieta’ na inne nowo tworzone wyrazy, takie jak: *żenszczyzna, niewiasta, kobieta* wyraz *żona* pod koniec XVI wieku specjalizuje się w znaczeniu ‘małżonka, współmałżonka, poślubiona mężczyźnie’.
- Od XVII wieku występuje wyłącznie w znaczeniu ‘małżonka, niewiasta w stosunku do swojego męża’ określana ‘połowicą czyjąś’, czyli męża.
- W okresie przypisywania znaczenia ‘kobieta’ słowu *żona*, występują konotacje pozytywne, lecz istniejące połączenia wyrazowe łączą ją ze znaczeniem o odcieniu pejoratywnym: *zła żona* ‘nierządnica’.
- W okresie występowania znaczenia ‘małżonka’ – występuje w kontekstach nacechowanych pozytywnie:

Żona uczciwa ozdoba i najpewniejsza podpora domowi;

Mężowie, miłujcie żony wasze, jako Chrystus umiłował kościół; Kto umiłuje żonę swoją, samego siebie miłuje itp.;

Cnotliwa żona mężowi korona.

Żonami należy się opiekować, o żony należy dbać, czasami mężczyźni tracą dla nich głowę, ale tylko dlatego, że są one dla nich dobre. Potwierdzeniem pozytywnej konotacji wyrazu *żona* jest występowanie w ówczesnym języku polskim wielu zdrobnień tego wyrazu: *żoncia, żoneczka*, itp. (przykłady przytoczone powyżej). A jeśli występuje zgrubienie tego słowa: *żonisko, żonczyisko, żońsko*, to również tylko w znaczeniu pozytywnym.

- Współcześnie jest to jeden z nielicznych wyrazów określających istotę płci żeńskiej, którego nie da się użyć w znaczeniu negatywnym, pogardliwym; np. *Ty żono!* – nie ma zabarwień emocjonalnych negatywnych, w przeciwieństwie np. do *Kobieta!*, *Zachowujesz się jak kobieta* – może występować w użyciu pogardliwym, posiadać może negatywne zabarwienie emocjonalne.
- Ciekawym przykładem użycia w określonych wyrażeniach oprócz: *zostać czyjąś żoną, wybrać sobie żonę, być dobrą lub złą żoną* są liczne przykłady użycia innego typu: *zdradzić żonę, opuścić, porzucić żonę, rozejść się, rozwieść się z żoną*.

⁸² Ibidem.

Mąż

Etymologia wyrazu prezentuje dwie podstawowe koncepcje pochodzenia tego słowa.

- Sem związany znaczeniowo z myśleniem:
  - *men- ‘myśleć’, gdzie z sanskr. *manum* znaczy ‘homo, vir’, dosłownie ‘myśliciel’;
  - *man*, indyjskie *manu-* ‘człowiek, mąż’;
  - psł. *mąžb powstało od **mongjb*⁸³.
- Sem związany znaczeniowo z żywością:
  - **gyu-*: *gṭw-o-s ‘żywy’.

Zmiany semantyczne przedstawionego wyrazu są jednokierunkowe i o określonej konotacji znaczeniowej:

- Pierwotne znaczenie wyrazu *mąž* to ‘dorosły mężczyzna, człowiek’. W użyciach tego słowa mamy przykłady podkreślenia, że chodzi tu o jednostkę dojrzałą i doświadczoną. Semantycznie wyraz określany zawsze pozytywnie bez nacechowania ujemnego. W miarę upływu czasu wyraz ten nabiera coraz bardziej pozytywnych konotacji.
- W XVI wieku ciekawą formą dla określenia zbiorowego (collectivum) ‘mężowie’ jest słowo *mężczyzna* (patrz: opracowanie *mężczyzna*).
- Można powiedzieć, że rozwój znaczenia tego wyrazu przebiega dwutorowo. Z jednej strony słowo *mąž* kiedyś określało tylko ‘dorosłego mężczyznę’, później kogoś doświadczonego, mądrego, poważnego, wręcz dostojnego.
- Już w XVII wieku spotykamy u G. Knapskiego określenie *mąž czynu*, a obok *mężny człowiek*.
- Ale dopiero XIX wiek tworzy wyrażenia, które funkcjonują i są powszechnie znane: *mąž stanu*, *mąž zaufania*. Tu w znaczeniu ‘człowiek’, bo *mężem stanu*, *zaufania* mogą być przecież również kobiety⁸⁴. Wyrażenia te niosą za sobą duży ładunek pozytywnej energii, ale bez jakiegokolwiek emocjonalnego zabarwienia. Wprawdzie zakres użycia tych słów dotyczy tej mniej popularnej jednej wersji czy strony rozwoju.
- Obok znaczenia ‘dorosły mężczyzna, człowiek’ funkcjonuje znaczenie ‘współmałżonek’, które również nacechowane jest pozytywnie, ale w użyciu do XVI wieku znacznie mniej popularne.
- Do XVI wieku użycie słowa *mąž* powoli zaczyna specjalizować się w znaczeniu ‘małżonek’, a miejsce pierwotnego jego znaczenia zaczyna zajmować słowo *mężczyzna*. Specjalizacja znaczenia wyrazu *mąž* następuje w tym samym czasie, co wyrazu *żona*, czyli w XVI wieku.
- Współcześnie *mąž* (poza użyciem *mąž stanu*, *mąž zaufania*) jeżeli nie jest używane w znaczeniu ‘małżonek’ jest trochę przestarzałe i archaiczne w użyciu potocznym.
- Współcześnie wyraz ten, bez względu na znaczenie, występuje w użyciu wyłącznie pozytywnym w dwóch podstawowych znaczeniach: ogólnym ‘małżonka’ oraz książ-

---

⁸³ Ibidem.

⁸⁴ SłDK, s. 336.

kowym i podniosłym⁸⁵. W znaczeniu ‘małżonek’ jest synonimem czułości, troskliwości. Na męża „poluje się”, jak na coś, co warto zdobyć. W przypadku, jeśli nie mamy na myśli ‘małżonka’ mówimy „podniosłe, uroczyście o mężczyźnie, zwłaszcza godnym szacunku ze względu na zalety charakteru, umysłu itp.”⁸⁶. Przykładem mogą tu być wcześniej przytoczone: *mąż stanu* ‘wybitny polityk’, *mąż zaufania* ‘osoba obdarzona zaufaniem’, *mąż opatrnościowy* ‘człowiek szczególnie zasłużony w jakiejś dziedzinie życia...’. Dopełnieniem współczesnego obrazu semantycznego może być przykład wyrażenia: *jak jeden mąż* ‘wszyscy co do jednego, zgodnie, solidarnie’⁸⁷.

Mężczyzna

Rdzeń wyrazu w etymologii o jednym znaczeniu.

- Sem związany znaczeniowo z określeniem męskości
  - *m8žьskъ ‘**męski**’, gdzie jego pierwotna postać słowa *mężczyzna* to **m8žьsč-i(z)na* ‘**męskość**’.

Znaczenie tego wyrazu w historii, podobnie jak słowa *mąż*, z funkcją wcześniejszą określania zbiorowości:

- Pierwotne znaczenie słowa *mężczyzna* to ‘bycie męskim, męskość’.
- Wtórnie wyraz ten od ok. XV wieku zaczyna oznaczać ‘ogół osób płci męskiej, zbiór mężów’ jest wyrażony collectivum.
- Od XV wieku następuje semantyczna depluralizacja tego wyrazu, czyli oprócz oznaczania zbiorowości występuje również w liczbie pojedynczej.
- Od początku istnienia tego wyrazu, również w wieku XV (po depluralizacji), nawet jeszcze w tekstach XVII-wiecznych (konstrukcje zgody) wyraz ten nadal w postaci rodzaju żeńskiego:

Święto białogłowy obchodzili, przy którym tylko jedna mężczyzna bywała.

- Wszystkie notowane od XV do XVII wieku użycia w collectivum, rodzaj żeński to przede wszystkim cytaty z tekstów prawniczych (teksty literackie – nieliczne). W 1555 roku mamy podany przykład użycia w składni zgody logicznej: *mężczyzna [...]nosili długie włosy* (wcześniej liczba pojedyncza od *mężczyzny każdej*, przed collectivum).
- Wszystkie notowane od XVI do XVII wieku użycia w liczbie pojedynczej rodzaju męskiego to wyłącznie cytaty z tekstów medycznych (teksty literackie – nieliczne).
- Do tej pory używanie tego słowa potocznie przez osoby płci męskiej było bardzo niewskazane i obraźliwe.
- Wyraz wtedy nacechowany, noszący zabarwienie pejoratywne, określające osobniki jako mało istotną zbiorowość (dla określania osobników płci męskiej o pozytywnym nacechowaniu służyło słowo *mąż*).

⁸⁵ SID, s. 796, t. 2

⁸⁶ SłSz, t. 2, s. 123

⁸⁷ Ibidem.

- Od XVII wieku zaczyna zacieśniać zakres znaczeniowy do ‘człowiek płci męskiej’.
- Jedna koncepcja (Bańkowskiego, przedstawiana już powyżej) genezy upowszechnienia się słowa *mężczyzna* w języku potocznym mówi o ewentualnym spolszczeniu rosyjskiego *мужчина*, albo wprowadzeniu polskiego terminu medycznego do języka potocznego i literackiego pod wpływem rosyjskiego *мужчина*. Wyraz ten pojawia się ponownie dopiero w II połowie XIX wieku u J. Korzeniowskiego, w 1855 roku jako rusycyzm.
- Druga koncepcja (przedstawiona przez D. Buttlerową) – mówi o tym, że słowo *mężczyzna* to z pochodzenia termin prawniczy, który upowszechnił się w języku polskim na miejsce słowa *mąż*, gdy wyspecjalizował się on w znaczeniu ‘współmałżonek’ (nie podawane tu są jakiegokolwiek inne powody powstania użycia)⁸⁸.
- Przypomnijmy, że do XVI wieku użycia słowa *mąż* powoli zaczyna specjalizować się w znaczeniu ‘małżonek’, a miejsce pierwotnego jego znaczenia zaczyna zajmować słowo *mężczyzna*.
- Całkiem możliwe, że te dwa czynniki wymieniane powyżej zaistniały po sobie wspólnie i miały wpływ na odpowiedni rozwój słowa *mężczyzna*, które powoli przejmując znaczenie pierwotne słowa *mąż* przejmuje i jego znaczenie konotacyjne, które automatycznie ulega znacznej poprawie.
- Współcześnie słowo *mężczyzna* oznacza ‘dorosłego, dojrzałego człowieka płci męskiej’⁸⁹ (liczba pojedyncza, rodzaj męski): słowo używane prawie zawsze w pozytywnym znaczeniu jest synonimem siły i dorosłości. „Być (prawdziwym) mężczyzną tzn. być odważnym, silnym, śmiałym, energicznym, zdecydowanym”⁹⁰.

Starzec

Wyraz ten podobnie jak *zona*, z racji umiejscowienia w opracowaniach naukowych etymologicznych według alfabetu na końcu słowników, doczekał się analizy tylko przez jednego językoznawcę – A. Brücknera:

- Sem związany znaczeniowo z przodkami:
  - *starosta* ‘**przodek**’, ‘**dostojnik**’: „Biblia”: w *grobie mych starost* ‘przodków’; *starostam królowym* ‘dostojnik’.

Rozwój semantyczny w dziejach polszczyzny (w jakim kierunku idą zmiany i od kiedy funkcjonuje obecne znaczenie tego wyrazu):

- Pierwotnie *starzec* oznacza ‘człowieka starego, sędziwego, pełnego powagi’. Znaczenie tego słowa zabarwione jest tylko pozytywnie. W dawnych czasach na długo przed wiekiem XVI, kiedy ludzie starzy byli jedynymi nośnikami wiedzy społecznej, kopalnią doświadczenia kulturowego, obdarzano ich szacunkiem i względami. Dla-

⁸⁸ D. Buttler, *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*, s. 110.

⁸⁹ SiSz, t. 2, s. 140.

⁹⁰ Ibidem.

tego słowo *starzec* było synonimem *mędrca*. Tylko oni posiadali wiedzę nieznaną młodym. Tylko oni zajmowali najwyższe stanowiska plemienne, w najgorszym razie byli, ze względu na wiedzę, jaką posiadali, szanowanymi doradcami.

- W miarę rozwoju pisma, techniki, kiedy to wiedzę społeczeństw można było zapisywać, inne przymioty stały się źródłem mądrości. Ludzie starsi jako, niestety, niesprawni fizycznie, stawali się coraz mniej użyteczni dla społeczeństwa i dlatego zmieniał się też ich status społeczny, a także nacechowanie nazw im odpowiadających.
- Już od XVI wieku mamy na równi z pozytywnymi znaczeniami nazw *starca* funkcjonujące znaczenia negatywne. *Starzec* coraz częściej zaczyna kojarzyć się z nieudolnością, zgrzybiałością.
- W XXI wieku znaczenie tego słowa określa się: ‘człowiek stary, sędziwy’⁹¹ (określenie sformułowane ogólnie). Ale współcześnie, kiedy nośnikami wiedzy i „wszelkiej mądrości” są urządzenia techniczne, rola ludzi starych zostaje zepchnięta na margines. W czasach, kiedy mamy kult młodego ciała, wielkiej sprawności fizycznej, wyraz *starzec* nabrał zabarwienia archaicznego, określa ludzi pozbawionych dawnej funkcji w społeczeństwie. Słowo *starzec* wypowiedziane jest coraz częściej z politowaniem albo pogardliwie, a nawet z nacechowaniem obraźliwym, np.: *zgrzybiały starzec*, *zdziecinniały starzec*, synonimem jego może być: *stary piernik*, *grzyb*, *ramol*, *próchno*. Występuje również nadal w znaczeniu o konotacjach pozytywnych (jednak znacznie rzadziej): *czcigodny*, *dostojny starzec*. Jego odpowiednikiem żeńskim jest wyraz *starucha*, *starowina*. A wielce znaczące dla pewnego rodzaju końca drogi życiowej biegnącej w samotności jest określenie urzędowe: *Dom starców*⁹².
- Dość popularnym, coraz częściej spotykanym użyciem (najczęściej przez młodzież) jest *stary* w znaczeniu ‘ojciec, rodzice’. Czasami może występować w znaczeniu ‘szef’. Jednak to znaczenie nie może być użyte do słowa *starzec*.

Podsumowanie

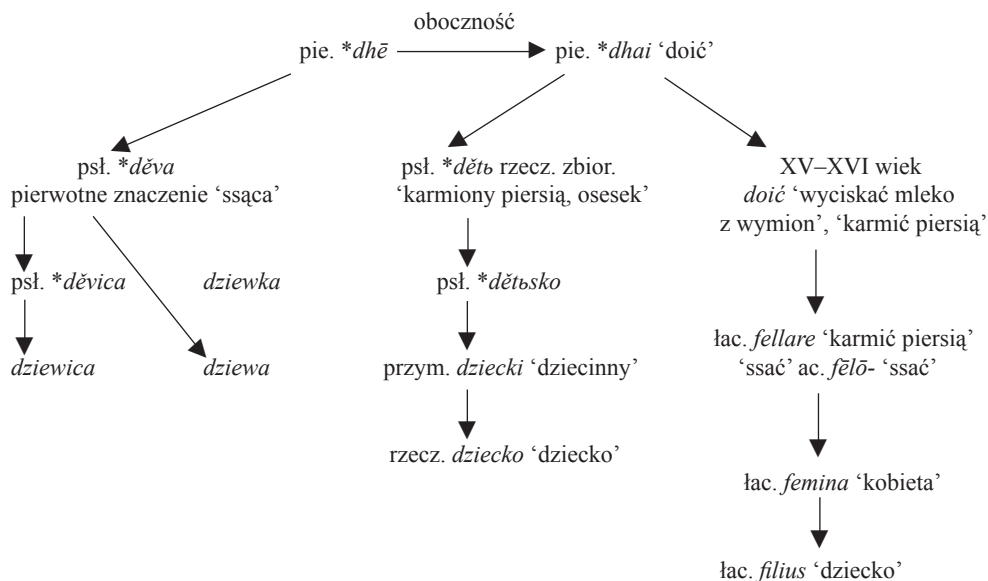
W toku analizy przedstawionego materiału słownikowego dotyczącego etymologii pojawia się obraz podziału wybranych wyrazów ze względu pozostawania w związku etymologicznym.

Pierwszą grupą są wyrazy:

- a. *dziecko*, *dzieci* itp.
- b. *dziewa*, *dziewka*, *dziewica*, *dziewucha*, *dziewczyna*.

⁹¹ SISz, t. 3, s. 302.

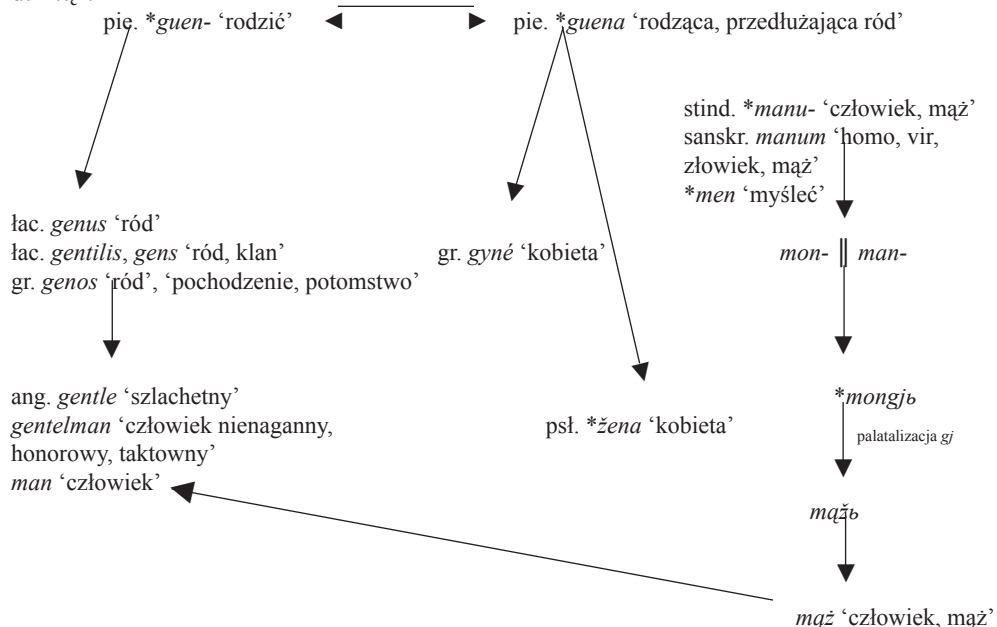
⁹² SID, t. 4, s. 523.

Drugą grupą są wyrazy:

c. żona

d. mąż.

Wyodrębnione dwie kategorie semantyczne wyrazów wynikają z uwzględnienia odpowiedniego pochodzenia wyrazu, jego etymologii. Wyrazy w jednej zaznaczonej grupie są do siebie zbliżone i pozostają w pewnym związku etymologicznym.

Grupa pierwsza to wyrazy *dziecko* oraz *dziewica* (i ich derywaty). Współczesne ich określenia powstały od pie. **dhē-*, pie. *dhai ‘doić’. Przyporządkowane do tej grupy zostało słowa ‘kobieta’, które wywodzimy nie ze względu na ten sam rdzeń, tylko ze względu na tę samą grupę znaczeniową: ‘karmić piersią’ → ‘ssać’ → ‘kobieta’, ‘dziecko’ (w języku łacińskim).

Grupę drugą stanowią wyrazy *mąż* i *żona*. Dla pochodnych słowa *żona* możemy wyodrębnić wspólny rdzeń **guen-*. Wyraz *mąż* wpisany jest tutaj raczej sztucznie i dla pokazania tylko, że choć w jednym przypadku można połączyć jego etymologię z etymologią innych wyrazów.

Natomiast niewątpliwie cechą wspólną dla wymienionych wyrazów z drugiej grupy na gruncie semantycznym jest wyjątkowo pozytywne nacechowanie znaczenia tych słów. Dla *żony* (to nacechowanie nie jest typowe dla płci żeńskiej) wywodzi się ono przede wszystkim z wysokiego statusu społecznego, jaki zajmowała *żona* – ‘rodzicielka’, docelowo ‘matka’. Takie same pozytywne konotacje zajmuje w polszczyźnie wyraz *mąż*, który oznacza nie tylko ‘małżonka’, ale osobę powszechnie utożsamianą z siłą, prawością, godnością i stanowczością.

Zarysowuje się po tej analizie również inny podział badanych wyrazów, także na dwie grupy, ale tym razem pod względem semantycznym.

Grupę pierwszą tworzą wyrazy, które związane są z terminologią rodzinną, ale o niskim statusie społecznym, bądź to ze względu na swą niedorosłość, bądź ze względu na skojarzenia negatywne, nieczystość. Należą tu słowa: *niemowlę*, *dziecko*, *dziewka*, *niewiasta*, *kobieta*. Pierwotnie niskie znaczenie społeczne osobników niedorosłych – *dzieci* ujawnia się np. w fakcie, iż wyrazy pierwotnie oznaczały zbiorowość lub mnogość. Specyficzne jest również występowanie w tej grupie wyrazów tworzonych przez negację pewnej cechy charakterystycznej. Dla *niemowlęcia* to jest negacja mówienia, dla *niewiasty* negacja poznania.

Przy czym dla wyrazów wywodzących się od *doić*, niski status społeczny nie determinuje negatywnych konotacji, a świadczy jedynie o niedojrzałości (wyraz *dziecko*) i jest obecnie pozytywny. Jego negatywne wcześniejsze nacechowanie zostało usunięte z użycia języka.

Dodatkową ujawniającą się tendencją jest pojawiająca się na przestrzeni dziejów specjalizacja znaczeń podanych wyrazów. Dochodzi do niej około XVI wieku dla wszystkich omawianych słów. Dotyczy to przede wszystkim wyrazów *kobieta*, *żona*, *mąż*, *mężczyzna*. Wyrazy te specjalizują się do określenia kolejno ‘kobiety’, ‘żony’, ‘męża’, ‘mężczyzny’. Przy czy w przypadku *żony* i *męża* dokonuje się również zawężenie znaczenia do określenia ‘współmałżonka’.

Specjalizacja znaczenia zachodzi również w przypadku wyrazów *niemowlę* i *starzec*. Określone są tu wybrane, konkretne okresy życia człowieka: 1. dla *niemowlęcia* – pierwszy rok życia, 2. dla *starca* – końcowy etap życia.

Wyrazy, które nie uległy specjalizacji powoli wychodzą w użyciu, np.: *niewiasta*.

Zauważalny w toku analizy jest również fakt znacznego nacechowania emocjonalnego pewnych wyrazów. Słowa te, aby pozostać w użyciu, albo utraciły to nacechowanie (*dziecko*) lub musiały ustąpić pola wyrazom nie nacechowanym: *niewiasta* – *kobiecie*.

Przedstawiona analiza ukazuje, jakie zmiany językowe są charakterystyczne dla wyodrębnionych kategorii semantycznych wyrazów oraz jak duże znaczenie w działających wewnątrz nich czynnikach i procesach ma orientacja na płeć i wiek człowieka.

Bibliografia

- Butler D., *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*, Wydawnictwo UW, Warszawa 1978.
- Habrajska G., *Colleciva w języku polskim*, Łódź 1995.
- Klemensiewicz Z., *Historia języka polskiego*, Warszawa 1985, t. 1–3.
- Polański K. (red.), *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, Ossolineum 1993.
- Sławski F., *Slavica, Wybrane studia z językoznawstwa słowiańskiego*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1989.